

ORIS GOSPODARSTVA NA SLOVENSKEM V OBDOBJU ZGODNJEGA KAPITALIZMA

FERDO GESTRIN

Dobo od začetka 16. in vse do srede oziroma do druge polovice 18. stoletja, ki smo jo v naslovu imenovali obdobje zgodnjega kapitalizma, moremo označiti kot čas počasnega gospodarskega razvoja v okvirih fevdalnega reda na temelju tiste stopnje agrarne tehnike ter proizvodnje sploh in tiste stopnje blagovno denarnega gospodarstva, kakršnega so slovenske dežele dosegle ob koncu srednjega veka. Hkrati pa je to tudi čas postopnega uveljavljanja sprememb, ki so vodile k hitrejšemu razkroju fevdalnih odnosov v naslednjem obdobju.¹

V poljedelstvu je vso to dobo prevladovalo natriletno kolobarjenje, sistem agrarne tehnike, pri katerem je bilo polje, pripadajoče eni vasi, razdeljeno na tri dele. Znotraj teh delov pa so bile njive posameznih kmetij. Na prvem delu so v istem letu sejali ozimino, na drugem jaro žito, a tretji del je bil v prahi; ostal je torej neobdelan, da se je zemlja zaradi še zelo skopega gnojenja odpočila. Gnojenje se je namreč v nekoliko večjem obsegu javljalo v tem času le pri vinogradništvu. Naslednje leto se je kolobar pomaknil za eno mesto naprej in se je zaključil v tretjem letu. Po tem sistemu sta bili obdelani vsako leto dve tretjini vseh njivskih površin. Neobdelani tretji del pa so vaščani uporabljali za skupno pašo. V nekaterih hribovitih področjih so se na manjših površinah, predvsem tistih, ki jih niso mogli orati, ohranili še iz zgodnjega srednjega veka starejši poljedelski sistemi. Predvsem gre tu omeniti požigalništvo, ki so ga uporabljali ne le pri krčenju gozda in pripravljanju novih stalnih njiv, marveč tudi kot tehniko za pripravlanje občasnih kulturnih površin (npr. na Pohorju, vzhodno od Ljubljanske kotline). V Primorju pa je bilo ves ta čas v veljavi navoletno kolobarjenje; v bližini obmorskih mest ter v Goriških Brdih tudi kolonatski sistem.²

S poljedelstvom je bila tesno povezana ekstenzivna pašna živinoreja, ki je bila ponekod (npr. v višjem gorskem svetu, na Krasu) celopomembnejša od poljedelstva. Poleg nižinskih pašnikov, ki so zavzemali precejšnje

površine kulturne zemlje, je bila za to živinorejo zelo važna tudi paša v gorah, o čemer govore številni spori za pašne pravice. Ponekod je bila razširjena tudi tako imenovana selilna paša. Tako so npr. s Krasa, Pivke in Brkinov gonili živino, zlasti ovce, v zimski polovici leta ob istrsko in tržaško obalo ter celo v severozahodno Furlanijo. Ni pa bilo več nemadske živinoreje. Tam, kjer je bila živinoreja najbolj razvita, so imele kmetije na posameznih področjih do 15 in več goved, čeprav se je srednja mera gibala od 3 do 6 ali celo od 2 do 5 goved na kmetijo. V najbolj izrazitih ovčerejskih področjih pa so imeli posamezni gospodarji velike črede ovac (npr. na Krasu in v Brkinih do 100, v Beli krajini Usckki celo do 200 ovac). V mnogo večjem obsegu kakor pozneje so gojili koze, ki so našle dovolj paše v velikih površinah gozdov in pašnikov. Tudi praščereja je bila v precejšnji meri vezana na pašo v bukovih in hrastovih gozdovih ter pašnikih. Vendar njen pomen v tem času še ni bil velik; večino maščob so dajale ovce. Tudi konjereja ni bila pomembna; dajala je manj vprežne živine kakor pa živino za ježo in za tovorjenje. Po nekem podatku je samo na Kranjskem v prvi polovici 16. stoletja bilo stalno vključenih v prcmet okoli 4 do 6000 konj. Konje so tudi prodajali v tujino. Perutninarstvo je bilo razvito povsod.³

V začetku 16. stoletja se je na slovenskih tleh v glavnem zaključil proces srednjeveške kolonizacije. Le-ta ni zajela samo ravninskega sveta, marveč je segla tudi v gorski svet do višine celo nad 1000 metrov. V več stoletij trajajočem krčenju gozdov in ob gostejši poselitvi ravninskih ter gričevnatih področij ni ostalo več dosti zemlje, ki bi se dala spremeniti v polje. Obseg kulturnih površin se poslej na Slovenskem ni več bistveno povečal. Meje kulturne zemlje so dosegle v glavnem svoje skrajne točke tako v vodoravni kakor tudi v navpični smeri. Možna so bila le še krčenja majhnega obsega. Do istega časa je nastala tudi naselbinska podoba slovenskega podeželja in ozemlja sploh, kakor se je v glavnem ohranila vse do novejšega

časa. Po začetku 16. stoletja se glede števila vasi in naselij ni več bistveno spreminjala. Posamezne vasi ali kmetije, ki so nastajale v kolonizacijski vnemi na neustreznem zemljišču, so celo izginile in jih poznamo samo po urbarjih.⁴ Tudi vsa mesta so že nastala v tem obdobju; šele od druge polovice 19. stoletja se jim pridružujejo zaradi industrije novo urbanizirani kraji.

Glede oblik oziroma tipov vaških naselij po koncu kolonizacije ni več bistvenih sprememb, razen da so se večala in razraščala. Poleg vasi različnih tipov — gručaste, raztresene, obcestne itd. — so nastale predvsem na novih krčevinah, zlasti še v višjem svetu, le nekaj kmetij obsegajoče naselbine, zaselki, in pa samotne kmetije, zlasti v višjih hribovitih in sredogorskih področjih alpskega sveta.

Kmečka gospodarska enota je bila v glavnem do tega časa podložna kmetija (huba, mansus), ki je imela poprečno okoli 4 do 9 hektarjev poljskih površin z uporabo skupnih vaških pašnikov in gmajn, ter tako imenovanih servitutnih pravic, zlasti v gozdovih.⁵ Podložni kmetje so uživali te kmetije v obliki začasnega ali dednega zakupa za plačilo raznih bremen — predvsem v denarju; naravne dajatve so se sicer ob koncu srednjega veka začele zopet dvigati, a niso na splošno nikdar prevladale — in opravljanju raznih del. Z delnim večanjem dominikalne zemlje in z že cmenjenim delnim vračanjem na naravne dajatve je ponekje porasla zopet tlaka. Druge manjše kmečke enote, kakor npr. kajže, so bile ob začetku te dobe še sorazmerno redke. V zahodnem delu slovenskega ozemlja okoli Gorice (Goriška Brda) in v neposrednem zaledju starih romanskih mest ob Tržaškem zalivu pa je bil, kakor smo že videli, uveljavljen kolonat z mnogo manj ustaljeno velikostjo v kolonatske odnose dane posesti. Zanj so vsako leto dajali polovico vsega pridelka (spolovina).

V neagrarni proizvodnji je ob začetku te dobe prevladovala mala, deloma v cehe povezana obrt, ki se je notranje vedno bolj specializirala, in so tako nastajale tudi povsem nove vrste obrti. Svoj prvi višek je doživelo tedaj rudarstvo in fužinarstvo, ki se je razvilo zlasti v goratem področju Kranjske in v Karavankah. Po nekem seznamu je bilo leta 1569 na Kranjskem 22 fužin, a na vsem slovenskem ozemlju nad 30. Celotna proizvodnja fužin na Kranjskem je bila istega leta okoli 2000 t litega in kovanega železa ter jekla. Poleg tega so te fužine predelale tudi še približno enako količino železa, ki so ga trgovci uvozili iz Koroške (Hüttenberg).⁶ Poleg železne in svinčene rude so začeli okoli 1490 kpati tudi živosrebrno rudo v rudniku

v Idriji, ki se je povzpел v eno najpomembnejših podjetij zgodnjega kapitalizma v Evropi. Proizvodnja je v rudniku naglo rasla in dosegla poprečno proizvodnjo 16. stoletja, to je okoli 50 t živega srebra na leto. V letih 1539—1573, ko je neko dobo idrijsko živo srebro na evropskem trgu povsem prevladovalo in so ga izvažali celo v španske kolonije, so prodali okoli 1650 t živega srebra in okoli 350 t cinobra. V naslednjem stoletju pa se je proizvodnja dvignila na okoli 130 t letno.⁷ V 16. stoletju so začeli v manjšem obsegu pridobivati na Slovenskem tudi baker.

Nastajati pa so začele tudi že zgodnjekapitalistične oblike proizvodnje: zalcništvo in manufakture. Založniški odnosi so se poleg nekaterih drugih zvrsti proizvodnje razvili od konca srednjega veka zlasti v zvezi s fužinarstvom. Tudi prve manufakture, ki so nastale okoli srede prve polovice 16. stoletja, so izšle iz fužinarstva v zvezi z novo vojno tehniko. V Fužinah pri Ljubljani je že v 20. letih delala manufaktura, znana po topovskih kroglah, ki so jih izvažali prek morja celo v Neapelj. V Podkloštru na Koroškem so že pred tem Fuggerji ustanovili podjetje za topove in muškete iz medi; tu so imeli tudi veliko čistilnico bakrene rude.⁸ Deželni knez pa je leta 1520 ustanovil v Celju lastno livarno topov (deset let pozneje tudi v Gradcu). Poleg teh je morda nastalo v tem času na Slovenskem še nekaj drugih manufaktur. Žal o organizaciji teh podjetij in o njihovi proizvodnji, o številu zaposlenih in o delovnih odnosih itd. nimamo podatkov. V primorskih mestih, zlasti tistih pod beneško oblastjo, je igralo važno vlogo pridobivanje soli. Proizvodnja je že v 16. stoletju dosegla okoli 25.000 solnih mernikov (po okoli 900 kg) soli in se pozneje ni bistveno povečala. Večji del te soli je našel trg tudi v slovenskem zaledju.⁹

Dvig proizvodnje in tesna povezava slovenskih dežel s tujimi tržišči v začetku 16. stoletja sta še povečala trgovino, ki je bila z večine slovenskega ozemlja zlasti vezana na primorska mesta in Italijo. Samo trgovina v tej smeri, tja in nazaj, je presejala 200.000 tovorov blaga na leto. Toda trgovske zveze so segale tedaj globoko v hrvatske in ogrske dežele do Budima oziroma do turških meja, do Dunaja in celo Prage ter do južnonemških mest, kakor Augsburga in Nürnberga. Ob jadranskih obalah pa je segala trgovina s slovenskega ozemlja proti jugu na današnji jugoslovanski obali do Dubrovnika in Kotorra, a na italijanski obali vse do Barija in Brindisija, čeprav se je večji del tega prometa usmerjal v Benetke in v mesta v Marakah: Pesaro, Fano, Ancona, Recanati in Fermo. Velik del te trgovine so v začetku 16.

stoletja še obvladali domačini, vendar nikakor ne samo meščanski trgovci. Vanjo so namreč — predvsem do primorskih mest Tržaškega zaliva in deloma do Reke — posegali tudi kmetje in fevdalci. Zemljiško gospodarstvo je namreč ob uveljavljanju denarno blagovnih odnosov vedno bolj zapadalo procesu komercializacije. Kmetje niso trgovali samo s svojimi proizvodi, pridelki in proizvodi domače obrti, temveč so posegali v trgovino s poljedelskimi pridelki in proizvodi iz hrvaških in ogrskih dežel, jih tovorili proti morju, a od tam so v notranjost prinašali zlasti sol in primorska vina. Vedno bolj pa so trgovali tudi s trgovskim blagom, ki so dotlej z njim trgovali skoraj izključno meščanski trgovci (železo in železni proizvodi, kože in kožuhovina, olje, platno itd.). Tako so posamezni kmetje na leto prodali po 500 do 1000 tovorov raznega blaga in cela krdela živine. Veliko kmetov, zlasti malih kmetov in kajzarjev, pa je živelo tudi od zaslužka pri trgovskem prometu s tovorjenjem. Že od konca srednjega veka so v zvezi s spremembami na zemljiškem gospodarstvu postajali vedno važnejši činitelj v trgovini tudi fevdalci, zlasti seveda v trgovini s poljedelskimi proizvodi. V trgovske posle so pritegnili svoje podložnike, vendar so fevdalci vodili trgovske posle tudi neposredno sami ali pa so se povezovali v trgovske družbe z meščani, tudi tistimi v primorskih mestih in celo z Benečani.¹⁰

Opisano stanje pa se je začelo od začetka 16. stoletja dalje počasi spreminjati. V agrarni tehniki in strukturi kultur oziroma živinoreje moremo v tem obdobju, ki sicer še ni dovolj raziskano, zaznamovati le nekatere pomembnejše premike. V natriletnem kolobarjenju se vse bolj pojavljajo težnje po podaljševanju obdelovalnega cikla od tri na štiri leta. Ta proces je bil deloma povezan s širjenjem ajde, ki so jo sejali na polje v prahi in ki je bila že konec 17. stoletja zlasti na Kranjskem precej razširjena. Tako so kmetje počasi dejansko povečevali vsakoletne obdelane poljedelske površine, ki so jih mogli širiti na novo, kakor bomo še videli, le še izjemoma. S širjenjem ajde pa je bil tesno povezan tudi napredek čebelarstva, ki je od 16. stoletja dalje dajalo mnogo večje možnosti za živahno trgovino z medom in voskom proti primorskim mestom in proti severu. Manj moremo slediti prehajanju v naštriletni kolobar pri širjenju koruze na prehodu v 17. stoletje in dalje. Ta se je v večji meri gojila namesto drugih vrst žitaric. Na Goriškem se je korusa širila pod benečanskim vplivom (kot sirk — italijansko žito), na Kranjskem se je uveljavljala le ponekod na Dolenjskem (kot turščica, turška pšenica),

največ pa so jo začeli sejati na Štajerskem, kamor je prišla iz Ogrske v 17. stoletju (pod imenom kukurutz). Na precejšen obseg obdelovanja koruze v tej deželi v prvi polovici 18. stoletja kaže vladarjev ukrep, ki je s posebnim patentom 1733 ukazal, da morajo podložni kmetje od koruze plačevati fevdalcem dvajsetno. V tem času se je začel v slovenskih deželah pojavljati tudi krompir. V 20. letih 18. stoletja se že omenja na Koroškem, v naslednjem desetletju ga srečamo tudi na Kranjskem, a od okoli leta 1740 dalje so ga začeli gojiti na Štajerskem. Večala se je v vsem tem obdobju na polju v prahi tudi gojitev lanu, ki je bil važna surovinska baza za vedno bolj razširjeno proizvodnjo platna, katerega trgovino so obvladovali tako imenovani grosisti.

Poleg teh sprememb je v poljedelstvu omeñiti tudi pčasno širjenje donosnejših kultur na škodo drugih, s čimer se je dvigala proizvodnja v poljedelstvu. Širjenje koruze na škodo drugih žit smo že cmenili. V Primorju je rasel pomen vinogradov in kultura oljke na račun njivskih površin. Po letu 1600 so začeli tudi vzhodno od Soče gojiti murvo, ki so jo poznali dotlej v slovenskih deželah le kot okrasno drevo. Postala je baza za vzrejo sviloprejke in so kokone sprva izvažali na beneško ozemlje.¹¹

Do manjših premikov na bolje je prišlo tudi v živinoreji. Predvsem sta v odnosu do srednjega veka in do drugih zvrsti živinoreje porasla prašičereja in konjereja. Prva zaradi vedno večje uporabe masti od 16. stoletja dalje, druga pa zlasti zaradi prodaje konj v italijanske in severne nemške alpske dežele. Močnejše se je uveljavljala konjereja na Koroškem v Ziljski dolini, na Gorenjskem in na Krasu, kjer je že leta 1579 nadvojvoda Karel ustanovil kobilarno in žrebčarno Lipico (še danes važno postajo za vzrejo konj lipicanske pasme), a leto pozneje je nastala tudi žrebčarna v Prestranku. Večji pomen je dobila konjereja v 17. stoletju tudi okoli Loža.

Te, v glavnem z naporu kmetov, da bi si izboljšali polčraz s povečano proizvodnjo, povezane spremembe so sicer neznatno, vendar vztrajno minirale že stoletja trajajoči sistem natriletnega kolobarjenja. Poleg njih pa so se na podeželju uveljavljali še drugi — celo važnejši — premiki kot posledica celotnega gospodarskega razvoja, naraščanja števila kmečkega prebivalstva in gospodarske ter družbene diferenciacije na vasi. Tako so na eni strani še tja do konca 17. stoletja trajali poskusi za pridobivanje novih stalnih površin kulturne zemlje s krčenjem gozda. Vendar so bila vsa krčenja za njivske površine v tem obdobju omejena na majhna individualna krčenja, ki so bila le izjemoma tolikšna, da

so na krčevinah nastajale nove kmetije. Večinoma so na tej podlagi nastajale le njivske ali druge manjše poljedelske površine ob že obstoječi kmečki enoti ali pa nove kajže. Zdi se, da so večje površine kulturne zemlje v tem obdobju pridobili z nastajanjem novih planinskih pašnikov na račun gozda s krčenjem, s čimer se je meja kulturnih površin potisnila še višje v gorski svet. To povečevanje kulturne zemlje na račun gozda je vodilo do hudih sporov med kmeti in fužinarji, ki jim je začelo primanjkovati lesa v ugodnih legah. Na drugi strani pa so zaradi težnje, da bi povečali fond plodne zemlje in na njej več pridelali, začeli spreminjati doslej nižjevrstne kulturne površine v višjevrstne, oziroma so iz kakršnihkoli vzrokov opustele kmetije zopet obnavljali. Pri tem so imeli velik interes zlasti fevdalci. Tako so se tedaj prenekatere dotedanje kmetijske živinorejske enote — švajge (Schwaighöfe) — v gorskem alpskem svetu, če je bilo za to dovolj pogojev, spremenile v stalne kmetije.¹² V nadomestilo so nato na še višjih krčevinah ali pa tudi v gorskem svetu nad gozdno mejo pripravljali nove pašnike. Na mnogih skupnih občinskih zemljiščih, uporabljanih zlasti za pašniško živinorejo, so zaradi naraščanja vaškega prebivalstva nastajale mnoge kmečke enote, kajže, ki so si na tem zemljišču pridobile manjše njivske površine. Mogli bi celo trditi, da se je prav v to skupno srenjsko zemljišče usmerila poglobitna oblika kolonizacije v tem obdobju. Zaradi tega se je zelo povečalo število kajž. Prav nastajanje majhnih kmetij in kajž je bil ob pomanjkanju zemlje vse do konca obravnavanega obdobja ena največjih značilnosti v razvoju slovenskega podeželja. Ker so se zaradi zmanjševanja skupnih občinskih zemljišč slabšali pogoji za živinorejo uporabnikom teh srenjskih zemljišč, so ponekod celo prepovedovali spreminjanje teh površin v njive ali vinograde. Opustele kmetije, ki jih je bilo še do srede 16. stoletja sorazmerno zelo veliko, so kmalu zatem začele naglo izginjati. Fevdalci so jih, kakor že tudi poprej, če se je le dalo, oddajali bližnjim podložnikom, ki so jih, kolikor so zmogli, obdelovali v celoti ali deloma ali pa so jih uporabljali za potrebe živinoreje (Grashube). Prav tako pa so jih zelo pogosto oddajali novim kolonistom, neradko beguncem pred turško nevarnostjo.¹³

Prihajalo je torej do povezovanja dveh ali celo več kmetij v rokah enega podložnika, povečevale so se posamezne hube z individualnim krčenjem, a ponekod tudi zaradi delitev gmajn. Delitve gmajn se na slovenskih tleh javljajo že v 17. stoletju, redko celo že proti koncu 16. stoletja, vendar je dobil ta proces večji obseg in tudi večji pomen pri

razslojevanju kmetov šele v naslednjem obdobju po 1768. letu. Mnogo večji obseg je dobil povečevanju zemlje ene kmetije povsem nasprotni pojav: nastajanje majhnih in najmanjših kmečkih enot, ki niso mogle dati močnosti za življenje, in pa delitev kmetij, katere začetki sodijo enako kakor nastajanje kajž že v konec srednjega veka. Naraščanje prebivalstva in pomanjkanje za kolonizacijo še ugodne zemlje sta poleg drugih vzrokov (tudi fevdalčeva volja) pripeljali do tega, da so se kmetije delile na polovične, četrtinske in osminske, pozneje pa celo na šestnajstinske. Velik obseg je dobila delitev kmetij zlasti na Primorskem. Deloma so z delitvijo kmetij nastajale celo tudi kajže, ki so, kakor smo že videli, nastajale predvsem na srenjski zemlji. Od tod tudi razlike v odnosu do zemljiškega gospoda pri tistih kajžarjih, ki so nastali in bili naseljeni na srenjski zemlji. Ti so bili fevdalcu le osebno podložni, dajatve za zemljo pa so praviloma dajali občini. Viri te vrste kajžarjev označujejo tudi s posebnim nazivom (Untersassen).

Stanje v kmetijstvu, kakor smo ga zgoraj orisali, v precejšnji meri osvetli tudi razdelitev fonda kulturne zemlje po raznih kmetijskih panogah, ki je nastala do okoli srede 18. stoletja. Po katastru Jožefa II., čigar podatke moremo v glavnem prenesti še nazaj v sredo stoletja, je bil zemljiški fond na Koroškem in Kranjskem razdeljen takole: 15 % je bilo njiv in vrtov, 17 % travnikov, 25 % pašnikov, okoli 40 % gozdov, a preostanek je bilo povsem neplodno zemljišče. Na Štajerskem pa je bil odstotek travnikov in pašnikov nekoliko manjši v korist njiv in deloma gozda.

Na podeželju je prišlo tudi do precejšnjih sprememb tako glede velikosti kmečkih enot kakor tudi glede števila prebivalstva, ki je na vasi — v nasprotju z mesti — precej naraslo. Ob koncu tega obdobja je na slovenskih tleh po oceni prebivalo okoli 830.000 prebivalcev, ki so v ogromni večini živeli na podeželju. Mesta so bila še ves ta čas majhna in v njih ni prebivalo več kakor 6,7 % vsega prebivalstva. Toda vas je zajelo vedno večje gospodarsko in družbeno razslojevanje, saj je v poznem srednjem veku nastali enotni podložniški razred počasi razpadal v gospodarsko različno močne družbene sloje. Poleg starih srednjeveških kmetij, ki so se z delitvijo cepile v manjše in katerih število je počasi padalo, so rasle številne kajže. Nastajale so izredno naglo zlasti v 16. stoletju. Tako je ponekod, zlasti v gospodarsko bolj razvitih in prometno važnejših območjih, število kajžarjev konec stoletja predstavljalo že 35 do 40 % kmečkih gospodarstev. Bili pa so primeri, kjer so kajžarji na vasi že prekora-

čili število celih kmetij. Do konca 17. stoletja je bilo nato naraščanje kajž zmernejše, a je naglo poraslo zopet v prvi polovici 18. stoletja. V tem času so ponekod, kakor npr. na sedežih župnij ali ob posameznih prometnih poteh, kajžarji celo prehiteli število vaškega prebivalstva, ki je živelo samo od kmetijstva. Poleg kajžarjev pa se na posestvih bogatejših kmetov in na dominikalni zemlji fevdalcev javljajo tudi ljudje brez vsake zemljiške posesti, tako imenovani osebenjki ali gostači. Srečujemo jih na vsem slovenskem ozemlju, številni pa so bili zlasti na vinogradniških področjih. Iz njihovih vrst so vsekakor bili hlapci, ki se že od srede 16. stoletja omenjajo kot delovna sila pri kmetih in fevdalcih. Kajžarji kakor tudi osebenjki so bili življenjsko navezani tudi na neagrarno gospodarske panoge: domačo obrt in založništvo, na zaslužek v fužinarstvu in prometu, deloma tudi v trgovini, čeprav so mnogi hodili na dnino h kmetom in fevdalcem. Poleg tega se je začela na podeželju v tem obdobju pojavljati tudi maloštevilna plast povsem svobodnih ljudi. V 16. stoletju je bilo povezano to z naseljevanjem Uskokov, beguncev izpod turške oblasti ali pred njihovo nevarnostjo, na opustele kmetije v obrobniških področjih Kranjske in tudi Slovenske Štajerske. Uskoki so namreč ohranili osebno svobodo in so bili podrejeni vicedomu, uradniku deželnega kneza v deželi. Pozneje so se začeli prebijati skozi fevdalne vezi v svobodo tudi posamezni več ali manj obogateli kmetje. Le-ti so od fevdalcev, zlasti nižjih, ki se niso mogli drugače reševati iz svojega slabega gospodarskega položaja, kupovali posamezna svobodna zemljišča ali pa so se s svojo kmetijo vred odkupili od podložništva. S tem svobodnim zemljiščem so se osvobajali dolžnosti in vezi do fevdalca ter postajali povsem svobodni, če niso imeli podložne zemlje. Posest teh svobodnikov (Freisassen) so v zvezi z obdavčenjem vpisovali v sezname davčnih osnov (Gültbücher), torej med plemiško posest. Imeli so tudi posebno sodno in upravno organizacijo. Plemstvo je sicer že od začetka 17. stoletja nastopalo proti tem pojavom, a jih ni moglo zaustaviti. Na Kranjskem jih je bilo ob koncu tega obdobja okoli 400. Pojav pa je kljub maloštevilnosti zelo pomemben, saj nakazuje pot v svobodo in razkroj fevdalnega reda.¹⁴

Število kmečkih enot se je v tem obdobju kot posledica opisanega razvoja (delitev kmetij, nastajanje kajž in osebenjskih bajt) precej povečalo. Vasi so postale večje, vendar se je njihov zunanji videz le malo spremenjal. Kmečke hiše so bile razen v Primorju, kjer je bil gradbeni material kamen, še vedno predvsem iz lesa. Popis hiš na Štajerskem

leta 1700 je ugotovil še vedno okoli 80 % majhnih lesenih hiš z odprtim ognjiščem. Le počasi se začena v hišah z enim prostorom ločevati kuhinja kot poseben prostor (črna kuhinja, ker je bilo v njej odprto ognjišče).

Čeprav se je sorazmerno velik del kmečkega prebivalstva vključeval v neagrarne dejavnosti in v večji ali manjši meri živl od njih, se je v tem obdobju le sorazmerno malo ljudi s podeželja naselilo v mesta, ki so ostajala vse do začetka 18. stoletja v glavnem na ravni srednjeveškega števila prebivalstva. Niso jim tega preprečevale samo fevdalne vezi in priklenjenost na zemljo. Pomembnejše je bilo vsekakor to, da so našli možnost za obstoj v neagrarni dejavnosti na podeželju samem, ki se je v procesu komercializacije zemljiških gospostev otresalo srednjeveških omejitev v trgovini in obrti, katere so hotela mesta ohraniti v veljavi. Ta razvoj je deželni knez s policijskimi redi, s katerimi je skušal vedno bolj kmetu v korist razmejiti meščansko in kmečko trgovino, še pospeševal. V 17. stoletju so bile težnje mest, da bi zavrla kmečko trgovino in obrt sebi v prid, v praksi že premagane. Pri tem ni velik odpor meščanstva, ki mu je že od začetka tega obdobja izpodjedala osnove tudi konkurenca tujih trgovcev in podjetnikov ter konkurenca tujega blaga, prav nič zalegel.

Široka povezanost slovenskega ozemlja s sosednimi deželami v blagovno denarno znamenje je namreč pritegovala v dežele italijanske in južnonemške meščane, trgovce in podjetnike z mnogo močnejšimi kapitali, kakor so jih imeli meščani na Slovenskem. Posegali so tako v proizvodnjo (fužinarstvo, rudnik živega srebra v Idriji, založništvo), v katero meščani na Slovenskem, na splošno bolj vezani na trgovino, niso v večji meri vlagali svojega kapitala, kakor tudi v trgovino z najvažnejšim trgovskim blagom na velike razdalje. Tako so nemške, avgsburške firme (Hochstetter, Baumgartner, Herwart, Haug-Langenauer) in nato beneški kapital povsem obvladali trgovino z živim srebrom in cinobrom idrijskega rudnika, ki tako na razvoj zgodnjega kapitalizma na Slovenskem ni bistveno vplival. Domačinom je ostala predvsem oskrba rudnika in rudarjev z živili in materialom, potrebnim za obratovanje rudnika. Italijanski podjetniki so postajali lastniki fužin, a italijanski trgovci so z večjim kapitalom in boljše tehniko trgovine vse bolj obvladovali posamezne veje trgovine (npr. z železom in železnimi proizvodi, s kožami, živino itd.). Do tega časa — to je v glavnem do začetka 16. stoletja — so imeli trgovci iz slovenskih mest trgovino s primorskimi mesti in z Italijo pretežno v svojih rokah in so tudi italijanski trgovci prihajali

predvsem v obalna mesta Slovenskega Primorja in na Reko, kjer so menjavali svoje blago za tisto, ki je prihajalo iz zaledja. Le v manjši meri so prihajali globlje v slovensko in še širše zaledje. To se je poslej bistveno spreminjalo. V notranjost posegajo v vedno večji meri trgovci iz primorskih mest, prav tako pa tudi trgovci iz Italije: iz furlanskih mest, iz Benetk, iz mest južno od njih, iz Lombardije in Toskane, iz Mark in tudi Apulije. Naseljevali so se v mesta na naši strani Jadrana in v večji meri tudi v mesta na slovenskih tleh. Posegali so celo tudi na podeželje in v trgovino na drobno, s čimer so meščanske trgovce in mesta sploh močno prizadeli tudi v lokalni trgovini. Posegi tujih trgovcev so bili za domače meščane še toliko bolj boleči, ker so bili že tako prizadeti zaradi trgovine kmetov in fevdalcev.

Proti koncu 16. stoletja je zaradi tega razvoj zgodnjega kapitalizma pri meščanih na slovenskih tleh začel pojenjevati. Vzroke za to pa je seveda iskati tudi v bankrotih južnonemških trgovskih hiš, ki so posegale s svojo dejavnostjo na naša tla, in v delnem upadanju vloge Benetk v trgovini, čeprav se je začasno po propadu južnonemških firm beneški kapital na Slovenskem celo okreпил. Oboje je namreč začasno zmanjševalo obseg trgovine na velike razdalje. Ta pa je upadala tudi zaradi prodora turške države v Podonavje in konec 16. ter v začetku 17. stoletja obnovenih bojov ob hrvatskih in ogrskih mejah. Upadanje zunanega trga je prizadelo najvažnejše panoge neagrarne proizvodnje na Slovenskem. V tem času, kolikor že ne prej, so izginile tiste redke manufakture, ki so nastale pred približno enim stoletjem na slovenskih tleh. V 17. stoletju se ne omenjajo več. Prizadeto je bilo tudi fužinarstvo (z izjemo idrijskega rudnika, pri katerem pa naše meščanstvo tako ni bilo udeleženo) in do konca 16. stoletja je ustavila delo skoraj tretjina fužin na Kranjskem. Tudi v proizvodnji svinca je prenehala konjunktura, kakršna je bila v razdobju Fuggerjev. Revolucija cen, ki je zajela tudi slovenske dežele, je še zmanjševala moč kapitala domačih meščanov. Nov udarec je prineslo še popolno poslabšanje vrednosti denarja v začetku tridesetletne vojne, ki je pripeljalo do denarnega zloma mnogih trgovcev.¹⁵

Razvoj je šel v tem času upadanja predvsem v naslednjih smereh. Poprečna vrednost meščanskih premoženj se je počasi zmanjševala in se je meščanstvo s sorazmerno redkimi izjemami nekako izenačevalo na vedno nižjih osnovah. Številčno razmerje med trgovci in obrtniki se je vse bolj obračalo v korist slednjih. Zlasti v manjših mestih in trgih je postajala kmetijska proizvodnja tudi za me-

ščane vedno pomembnejša. Razen v večjih središčih trgovine, kjer so se tudi še v tem času, kakor npr. v Ljubljani in Trstu, povečevali posli, so povsod drugje mesta na Slovenskem v večji ali manjši meri pustela in se v njih javlja večje število praznih hiš. Tudi v slovenskih deželah je v tem času, podobno kakor v velikem delu srednje Evrope, čeprav po drugačnih poteh, prišlo do začasnega upada neagrarne proizvodnje.

Šele v drugi polovici 17. stoletja se je začel v neagrarni proizvodnji zopetni dvig. Merkantilistična politika avstrijskih državnih oblasti ga je nato tudi v slovenskih deželah precej podprla. Vendar se struktura te proizvodnje, prav tako tudi organizacija in pravna ureditev produkcije niso menjali. Še naprej so obstajale v glavnem tudi stare oblike tehnike.

Še vse do konca obdobja prevladuje obrtna proizvodnja. V njej se sicer pojavljajo še vedno nove obrti. V nekaterih krajih (Ljubljana, Celovec, Celje) se uveljavljajo zvonarji, ki so se deloma ukvarjali tudi z ulivanjem topov. V Primorju so ponekod (Gorica) začeli s svilarstvom in je leta 1718 produkcija dosegla okoli 4500 kg svile, a drugje (Ljubljana, Celje, Maribor) so začele rasti obrti za svilene izdelke. Tedaj se začena tudi znano čipkarstvo v Idriji in drugje. Med obrtjo je le malo panog, ki bi delale za širši trg in zlasti za izvoz (platno, sukno, puške in pištole v Bcrovljah, kordovansko usnje v Tržiču, les in lesni proizvodi). Te, že prej obstoječe izvozne obrti, ki so bile deloma odvisne od trgovcev založnikov, so v 18. stoletju še napredovale. Državna oblast podreja cehovske obrti svoji kontroli (Cehovski red Karla VI. leta 1732) in podpira zlasti tako imenovane »komercialne« obrti, ki so delale prvenstveno za izvoz. V njih je cehovska ureditev bolj svobodna. Pri drugih cehih pa se je v glavnem uveljavljalo načelo zapiranja cehov v korist cehovskih mojstrov, tudi omejevanje števila mojstrov (numerus clausus) in včasih celo pomočnikov.

Āomen založništva, ki je preživelo krizo, je seveda v odnosu do povsem obrtne proizvodnje v tem času precej porasel. Še važnejša pa je bila za razvoj v smeri kapitalizma obnovev manufakturne proizvodnje, ki je začela znova nastajati na slovenskih tleh pod vplivom merkantilizma. Manufakture so v smislu državne gospodarske politike dobivale razne privilegije in monopolne pravice. Prva je v tem času nastala manufaktura sukna v Ljubljani, ki so jo leta 1725 ustanovili deželni stanovi Kranjske za oskrbo Vojne krajine s suknom.¹⁶ Vseh delavcev, ki so v manufakturi ali doma delali zanjo, je bilo sredi stoletja okoli 700. Tej manufakturi se v Ljub-

ljani priključi še ena, ki je imela ob višku okoli 300 delavcev. Do srede stoletja je na slovenskem ozemlju nastalo še nekaj drugih manufaktur; večji obseg pa je nastajanje manufaktur in s tem manufakturne proizvodnje dobilo šele v drugi polovici 18. stoletja in pozneje.

Najbolj razširjena panoga rudarstva je bilo še sedaj pridobivanje železa. V fužinah — v 17. stoletju in pozneje so nastajale celo nove, čeprav so nekatere, kakor smo že videli, propadle — se je izpopolnjevala tehnika in oblika proizvodnje (prevlada peči in kladiv na vodni pogon, uveljavljanje večjih peči, ki so obratovale zdržema po več mesecev, od leta 1704 že tudi prva visoka peč ali plavž na Slovenskem, čeprav se plavži širše uvajajo šele konec 18. stoletja). Proizvodnja domačega železa ter predelava tega in zlasti iz severne Koroške uvoženega železa kljub raznim težavam (pomanjkanje oglja, vedno težje pridobivanje rude) ne pada. Po nekem podatku iz leta 1674 naj bi devet fužin na Kranjskem in Goriškem dalo letno okoli 33.000 dunajskih centov železa. V fužinarstvu so se tedaj še v večji meri kakor prej uveljavili založniški odnosi. Lastniki največjih fužin pa so postajali tujci, ki so se tudi naseljevali na slovenskih tleh. Večina proizvodnje je tudi tedaj šla v izvoz, zlasti v Italijo.¹⁷

Večji premik moremo zaznamovati tudi v trgovini, v kateri so sicer še vedno imeli vidno vlogo tujci, zlasti Italijani. Prav tuji trgovci so v obliki apalta obvladali trgovino z marsikakšnim blagom (platno, med, živina, les itd.).¹⁸ Od zadnje četrtine 17. stoletja se uveljavljajo na Slovenskem poklicni trgovci na veliko — grosisti. Bili so maloštevilni in so živeli le v nekaterih mestih (npr. Ljubljana, Beljak, Trst, Gorica, Škofja Loka in še kje), vendar so nakopičili za tisti čas velike trgovske kapitale. Toda skoraj do konca tega obdobja ni nihče med njimi, kljub vsestranskim pogojem, prešel na manufakturno proizvodnjo. Pač pa so si zelo pogosto z velikimi vsotami kupovali plemiške naslove (pojavnost, znan že od začetka 16. stoletja), kupovali fevdalno posest in še naprej upravljali svoje veletrgovine, kar po tedanjih normah plemiške časti ni bilo nedopustno. Drug pojav, ki ni vezan zgolj na slovensko ozemlje, marveč na težnje večjega dela habsburške monarhije, a je po posledicah zelo pomemben za razvoj slovenskih dežel, pa je bila gospodarska in trgovska krepitev Avstrije na Jadranskem morju. Že leta 1717 je Avstrija proglasila svobodno plovo po Jadranu in dokončno zlomila stoletni beneški monopol. Dve leti pozneje pa sta postala Trst in Reka svobodni pristanišči; leta 1725 se njune pravice še precizirajo. S tem se je začela nagla

rast obeh mest, zlasti Trsta, ki je postajal emporij habsburške monarhije. Promet v Trstu se je naglo večal in je že sredi stoletja dosegel četrto milijona dunajskih centov in vrednost štirih milijonov forintov. Vsa druga pristanišča na avstrijski strani Tržaškega zaliva so bila obsojena na nepomembnost. Leta 1755 je nastala v Trstu tudi blagovna borza, v kateri so prevladovali tržaški grosisti. Za zvezo z novima svobodnima pristaniščema so zgradili do srede stoletja prve večje ceste, komercialne ceste za vozni promet s težkimi vozovi (parizarji), začela se je leta 1735 tudi regulacija rek za vodni promet (Ljubljaničica, Sava). Z letom 1730 so se začeli prvi ukrepi za odpravo ali vsaj znižanje carine za vse blago, ki je šlo na Trst ali Reko, oziroma je od tam prihajalo v monarhijo. Nastanek Orientalne kompanije na Dunaju po vzoru podobnih angleških in nizozemskih družb v prejšnjih stoletjih, ki je svojo dejavnost razširila po vsem južnem delu monarhije in ustanovila v Trstu tudi svojo ladjedelnico, je bila le kratka, čeprav značilna epizoda. V 30 letih je namreč že prenehala; je pa privabila k delu tudi slovenskega merkantilista Rakovca.¹⁹

Počasi so torej dozorevali pogoji za hitrejši razvoj kapitalizma in hkrati z njim za razkroj fevdalnega družbenega reda in fevdalnih odnosov. Tudi iz njih pa je deloma zrasla politika razsvetljenih avstrijskih vladarjev in njihova reformna dejavnost v drugi polovici 18. stoletja, ki je, če je hotela ali ne, vse to še pospeševala.

OPOMBE

1. Sinteze o gospodarski zgodovini Slovencev še ni, čeprav obstoje že številne študije in zajemajo to problematiko dovolj na široko vsa splošna dela slovenske zgodovine. Omenimo naj J. Agneletto, *Gospodarski položaj Slovencev*. Veda (Ljubljana) 4, 1914; M. Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*, Celje 1918; I. Slokar, *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I.*, Wien 1914; *Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart*, Klagenfurt 1953; M. Mirković, *Ekonomška historija Jugoslavije*, Zagreb 1958; T. Hočevar, *The Structure of the Slovenian Economy 1848—1963*, New York 1965. Posebej naj opozorim na sintezo, ki jo pripravlja SAZU pod naslovom *Enciklopedija gospodarske in družbene zgodovine Slovencev*. Prvi zvezek *Agrarne panoge* je že pripravljen za tisk. Za stanje v 16. stoletju prim. F. Tremel, *Der Frühkapitalismus im Innerösterreich*, Graz 1954; F. Gestrin, *Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju*, ZČ 16 (1962); isti, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, Ljubljana 1965. — 2. B. Marušič, *Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom Primorju*. Jadranski zbornik (Rije-

ka—Pula) 2, 1957. — 3. Prim. V. Novak, Živino-
reja, geslo za Agrarne panoge (tipkopis); S. Vil-
fan, Podobe iz nekdane živinoreje med Trstom
in Slavnikom, Kronika 5, 1957; E. Umek, Pri-
spevki k zgodovini ovčereje na Krasu in v Slo-
venski Istri, Slovenski etnograf 10, 1957. — 4.
Prim. številne razprave o kolonizaciji M. Kosa
in P. Blaznika. — 5. P. Blaznik, Enote kmečkih
gospodarstev na Slovenskem, Kronika 9, 1961,
str. 129 sl. — 6. A. Müllner, Geschichte des Ei-
sens in Krain, Görz und Istrien, Wien — Leip-
zig 1909; Zgodovina železarstva na Kranjskem,
LMS, Ljubljana 1892; H. Wiessner, Geschichte
des Kärntner Bergbaues I—III, Klagenfurt 1950
—1953. — 7. J. Strieder, Studien zur Geschichte
kapitalistischer Organisationsformen, München
— Leipzig 1925; M. Verbič, Idrijski rudnik do
konca 16. stoletja, Inavguralna disertacija (tip-
kopis na FF), Ljubljana 1965 in tam navedena
literatura. — 8. Prim. še L. Scheuermann, Die
Fugger als Montanindustrielle in Tirol und Kärn-
ten, 1929. — 9. Prim. F. Gestrin, Gospodarstvo,
o. c.; S. Vilfan, K zgodovini kmečkega kupče-
vanja s soljo, Kronika 10, 1962, str. 129 sl. Kro-
nika 11, 1963, str. 1 sl. — 10. Prim. F. Gestrin,
Trgovina, o. c. — 11. Prim. Zgodovina narodov
Jugoslavije II, Ljubljana 1959 in tam navedeno
literaturo (na str. 339, 581 in 837 sl.). — 12. Prim.
A. Gstirner, Die Schwaighöfe im ehemaligen
Herzogtume Steiermark, Zeitschrift des histori-
schen Vereins für Steiermark 31, 1937; Th. Tie-
fenbacher, Die Schwaighöfe im Gailtal, Carinthia
I 141, 1951; A. Melik, Planine v Julijskih Alpah,
Ljubljana 1950 in tam navedena literatura. —
13. J. Mal, Uskočka seoba i slovenačke pokrajine,
Srpski etnografski zbornik 30, 1924 in tam

navedena literatura. — 14. Vprašanje notranje
diferenciacije na vasi obravnava poleg splošnih
del vrsta podrobnih študij. Tu naj naštejemo le
važnejše: P. Blaznik, Kolonizacija Selške doline,
Ljubljana 1928; isti, Kolonizacija Poljske do-
line, GMS 19, 1938; isti, Kolonizacija in kmetsko
podložništvo na Sorškem polju, Razprave SAZU
2, 1953; isti, Posebnosti starejše agrarne struk-
ture na Dolenjskem, Kronika 14, 1966; I. Voje,
Kajzarstvo v logaškem gospodstvu, ZČ 6—7,
1952/3; S. Vilfan, Od vinskega hrama do bajte,
Slovenski etnograf 5, 1952; J. Polec, Svobodniki
na Kranjskem, GMS 17, 1936; za pravne aspek-
te tega razvoja glej S. Vilfan, Pravna zgodovina
Slovencev, Ljubljana 1961. — 15. Za 16. stoletje
prim. F. Gestrin, Gospodarstvo, o. c.; za 17. in
18. stoletje Zgodovina narodov Jugoslavije 2 in
tam naštetu literaturo. — 16. J. Šorn, Začetki
suknarne kranjskih deželnih stanov, ZČ 6—7,
1953; isti, Ljubljanska sukarna, ZČ 9, 1955. —
17. Glej op. 6; Zgodovina narodov Jugoslavije 2
in tam navedeno literaturo. — 18. Prim. A.
Pantz, Der Ochsenappalto im Handel nach Ve-
nedig, Carinthia I 133, 1943; J. Žontar, Svilogoj-
stvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20.
stoletja, Ljubljana 1957. — 19. H. Srbik, Der
staatliche Exporthandel Österreich von Leopold
I. bis Maria Theresia, Wien—Leipzig 1907; F. M.
Mayer, Die Anfänge des Handels und der Indu-
strie in Österreich und die orientalische Compag-
nie, Innsbruck 1882; P. Kandler, Emporio e por-
tofranco, (1861); J. Šorn, Merkantilist Franc Ra-
kovec-Raigersfeld (1697—1760), Kronika 3,
1955; isti, Trst in njegovo neposredno zaledje v
treh desetletjih 18. stoletja, Kronika 7, 1959.

